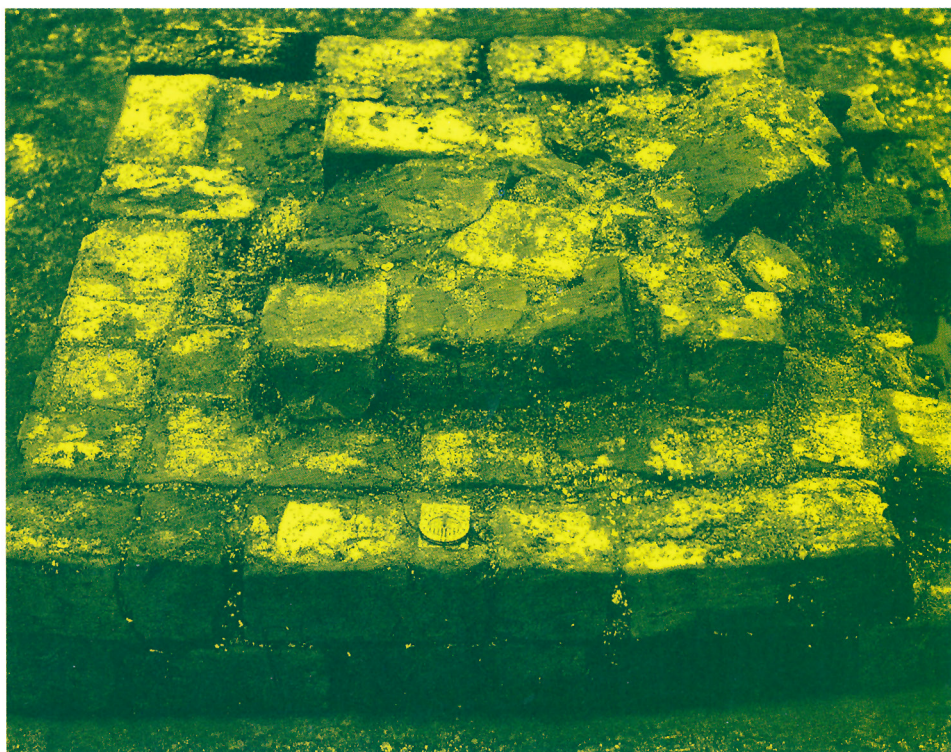

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1998

10

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1999, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: een stiep van baksteen van de verdwenen kerk van Houwingeham (pp. 58-63)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1167-3

PALEO-AKTUEEL

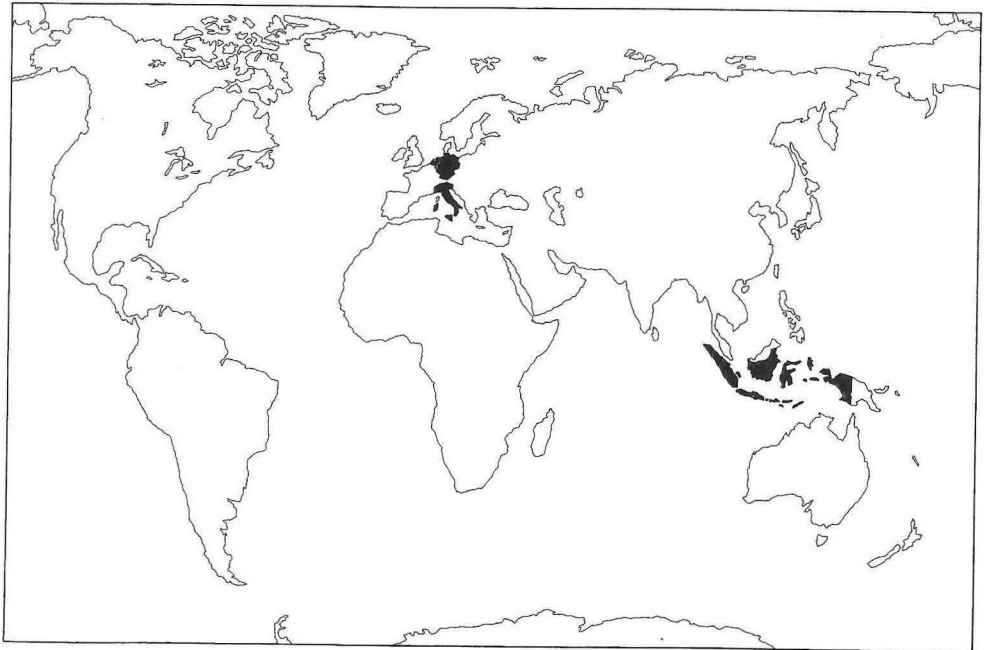
10

redactie
Mette Bierma
Otto H. Harsema
Engelien Rondaan-Veger

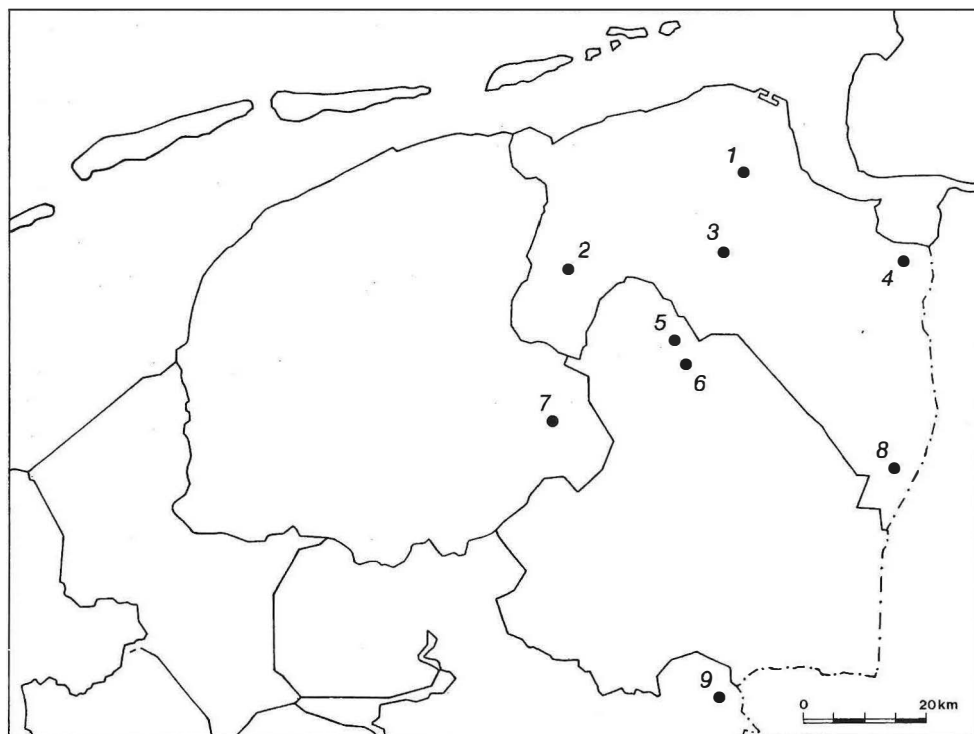
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 1999

In deze aflevering: Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Tolweg-Zuid/Kinkhorsterweg; 2. Oldekerk; 3. Driebond; 4. Houwingeham; 5. Yde; 6. Tinaarlo; 7. Jardinga; 8. Laude; 9. Gramsbergen.

INHOUD

G.-J. BARTSTRA & J.M. PASVEER	
Het kolenterrein van Podo (Indonesië)	9
L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Meesters en leerlingen in het bewerken van vuursteen; de <i>refitting</i> -analyse van Gramsbergen (Ov.) uit het Laat-Ahrensburgien	13
W. PRUMMEL, M.J.L.Th. NIEKUS & A.L. VAN GIJN	
Een laatmesolithische jacht- en slachtplaats aan de Tjonger bij Jardinga (Fr.)	16
A.L. BRINDLEY & A.D. NEVES ESPINHA	
Vroeg TRB-aardewerk uit hunebed D6a bij Tinaarlo (Dr.)	21
P.A.J. ATTEMA & P.M. VAN LEUSEN	
Kern en periferie in het RPC-project (1); de Doganella di Ninfa-survey in de Pontijnse regio (Midden-Italië)	25
P.M. VAN LEUSEN & P.A.J. ATTEMA	
Kern en periferie in het RPC-project (2); de Fogliano-survey in de Pontijnse regio (Midden-Italië)	31
P.B. KOOI & H.A. GROENENDIJK	
Grafheuvels cum Laude (Gr.)	36
O.H. HARSEMA	
Een vroeg technisch monument in Noord-Duitsland: 'de offersteen' van Plumbohm, Nedersaksen	41
W. PRUMMEL, C.G. KOOPSTRA, A.J. NIJBOER & P.B. KOOI	
Een beenbewerker en een smid, bewoners van de wierde Tolweg-Zuid/Kinkhorsterweg (Gr.)	48
P.B. KOOI	
De Oldekerk (Gr.)	54
T. VAN DEN BERGH, H.A. GROENENDIJK & J. MOLEMA	
Houwingeham (Gr.) na vijf eeuwen weer op de kaart	58
A.AERTS-BIJMA, J.N. LANTING & H. VAN DER PLICHT	
Een verrassende wending; gecremeerd been blijkt wel ¹⁴ C-dateerbaar!	64
H.T. WATERBOLK	
De mens in het Preboreale, Boreale en Atlantische bos	68

J.M. GRIMM, M. BANNINK, N. GROEN-LUBBERS, T.C.A. DE HAAS et al. Menselijke activiteit rond Boekema's veentje bij Yde (Dr.) tijdens de prehistorie	74
F. VREDE Archeobotanisch onderzoek in Driebond, gemeente Groningen (Gr.)	76
S. BOTTEMA De snelheid van klimop	81
H.T. WATERBOLK De archeologie in Groningen voor 50 jaar. Enkele herinneringen aan Albert Meijer	85

DE MENS IN HET PREBORALE, BOREALE EN ATLANTISCHE BOS

H.T. Waterbolk

Op 5 juni 1998 organiseerde de Palynologische Kring in Leiden een studiedag rond het thema 'Parklandschap of oerbos: hoe zag het landschap er uit in het Boreaal en het Atlanticum?'. Aanleiding vormde het proefschrift 'Metaforen van de wildernis' van F.W.M. Vera (1997), waarin deze stelt dat het noordwesten van Europa in het Boreaal en het Atlanticum niet het uiterlijk van een oerbos maar van een parklandschap had. Oorzaak zou de aanwezigheid van in het wild levende grote grazers zijn. Het onderstaande is een bewerking van de korte lezing die ik op verzoek van de organisatoren op de studiedag heb gehouden.

Het verzoek was aanleiding voor mij om na te gaan of de conclusies waartoe ik in 1985 op grond van een analyse van volgens de ^{14}C -methode gedateerde mesolithische haarden was gekomen met betrekking tot het verloop van de bewoning in Noord-Nederland in het Mesolithicum (Waterbolk, 1985), nog stand hielden in het licht van het sindsdien meer dan verdubbelde aantal ouderdomsbepalingen van dergelijke haarden.

De gedateerde monsters zijn afkomstig van houtschoor uit oppervlaktehaarden en kuilhaarden. De eerste zijn alleen te herkennen als het woonoppervlak nog intact is, bijvoorbeeld door bedekking met jongere sedimenten. De kuilhaarden die vaak een diepte hebben van een halve meter, blijven ook herkenbaar als door bodemvorming of ploegen het woonniveau zelf is verstoord. In beide gevallen gaat het om de resten van vuurplaatsen voor de bereiding van voedsel (Groenendijk, 1997; Crombé et al., in druk).

Kuilhaarden zijn bijzonder talrijk op de dekzandruggen van Noord- en Midden-Nederland en gaan vaak – maar lang niet altijd – samen met concentraties van vuurstenen werktuigen. Gelijktijdigheid wordt dan wel gesuggereerd, maar is alderminst zeker. Er is namelijk geen direct functioneel verband tussen de activiteit van de voedselbereiding en die van de vervaardiging van

vuurstenen werktuigen. Voor beide verkoos men dezelfde droge plekken in het landschap.

Gedateerde haarden geven ons de zekerheid dat mensen op zijn minst gedurende een korte periode op de betreffende plaatsen verbleven en er de tijd namen om voedsel te bereiden. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat deze plaatsen deel uitmaakten van hun toenmalige jacht- en verzamelgebied. Eventuele veranderingen in de keuze van deze gebieden zullen tot uiting komen in de verspreidingspatronen van de haarden.

De eerste grafiek (fig. 1) geeft een overzicht van 230 met behulp van ^{14}C gedateerde haarden van 77 sites op de dekzanden van het gebied tussen de Eems en de Rijn. De dateringen zijn per periode van 200 jaar samengenomen. Voor details van de dateringen verwijs ik naar het door J.N. Lanting en H. van der Plicht voor publicatie in *Palaeohistoria* gereed gemaakte overzicht van alle ouderdomsbepalingen betreffende het Mesolithicum in Nederland en omgeving, dat ik mocht raadplegen.

We zien een tweetoppige curve met een maximum op de overgang van Boreaal naar Atlanticum en een maximum halverwege het Atlanticum. Uit het Preboreaal kennen we nog geen haarden. De oorzaak kan zijn dat houtschoor van de berk snel vergaat – het is bij determinaties van de inhoud van mesolithische kuilhaarden nog nooit gevonden. In 68 dergelijke haarden uit Oost-Groningen werd door W.A. Casparie alleen hout van den, eik, populier, hazelaar, iep, els, linde en esdoorn herkend (Groenendijk, 1997). Het is echter ook mogelijk dat de gewoonte om kuilhaarden te vervaardigen pas in het Boreaal is ontstaan. Ik neem aan dat de toename van het aantal dateringen gedurende het Boreaal te maken heeft met een uitbreiding van de bevolking die mogelijk was door de tijdens die periode toenemende diversiteit in het milieu. Men denke aan de komst van de hazelaar die een belangrijke voedselbron

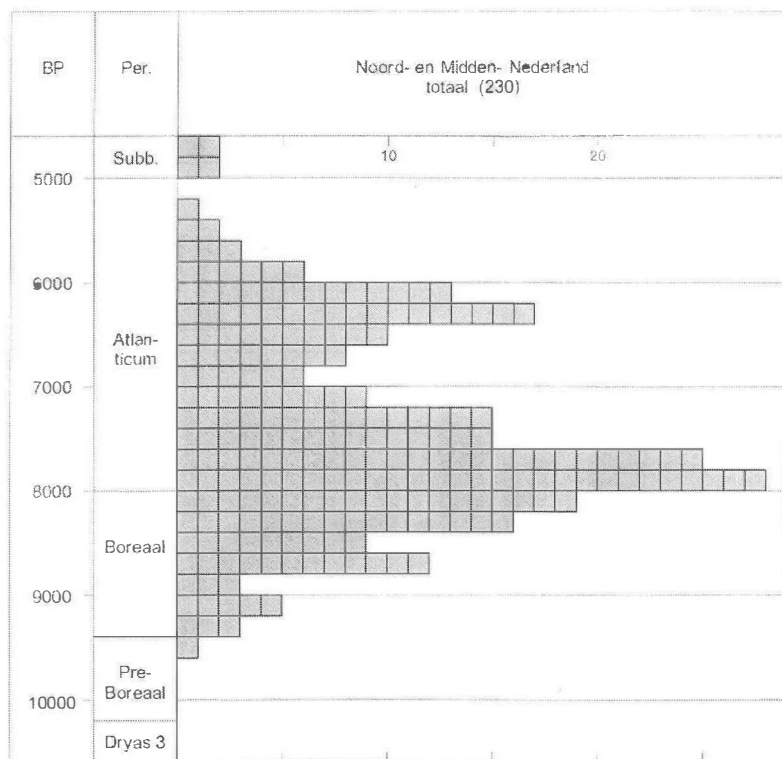

Fig. 1. ^{14}C -dateringen van haarden uit het gebied tussen Eems en Rijn, samengenomen per periode van 200 jaar.

werd. Tegen het einde van het Atlanticum neemt het gebruik van kuilhaarden af, maar dan zijn we al beland in het Neolithicum, wanneer andere methoden van verwerving en bewerking van voedsel ingang hebben gevonden.

De tweede grafiek (fig. 2) geeft een opsplitsing van de dateringen naar negen deelgebieden, te weten 1) Oost-Groningen, 2) Drenthe (inclusief de Groningse Hondsrug en het Westerkwartier), 3) Friesland (inclusief het gebied rondom Een), met uitzondering van 4) de directe omgeving van het Bergumermeer (en het nabijgelegen meertje de Leijen), die als apart deelgebied is opgevoerd, 5) de oevers van de Overijsselse Vecht, 6) de zandduinen in de Flevopolders, 7) overig Overijssel, 8) de Veluwe met de Utrechtse heuvelrug, en tenslotte 9) Texel. Per deelgebied zijn met een aparte signatuur aangegeven de vindplaatsen die vier of meer dateringen hebben opgeleverd. Het blijkt dat herhaalde occupatie van een site eerder regel dan uitzondering is. Alleen Rotsterhaule in Friesland lijkt een homogeen beeld te geven.

Maar ook daar moeten we rekenen met een meerdere malen herhaald bezoek in een periode van drie tot vier eeuwen.

In de gebieden Oost-Groningen, Drenthe en Veluwe/Utrecht begint de bewoning in het vroege Boreaal, in de andere gebieden pas aan het eind van die periode. De gebieden Oost-Groningen en Drenthe laten een duidelijke achteruitgang zien na 7800 BP. Hetzelfde lijkt te gelden voor overig Overijssel, Utrecht/Veluwe en Texel, waar de aantallen uiteraard te klein zijn voor een zekere uitspraak. In Friesland valt de achteruitgang pas na 7400 BP. Daarentegen gaat de bewoning kennelijk nog enige eeuwen door in de omgeving van het Bergumermeer (tot ca. 6500 BP). Op de Vecht oevers vinden we bewoning tot ca. 6000 BP en op de zandduinen in – of liever onder – de Flevopolders langs de benedenlopen van de Vecht, IJssel en Eem vinden we kuilhaarden tot ca. 5400 BP.

Alvorens een poging tot interpretatie te ondernemen is het zinvol te kijken naar de volgende

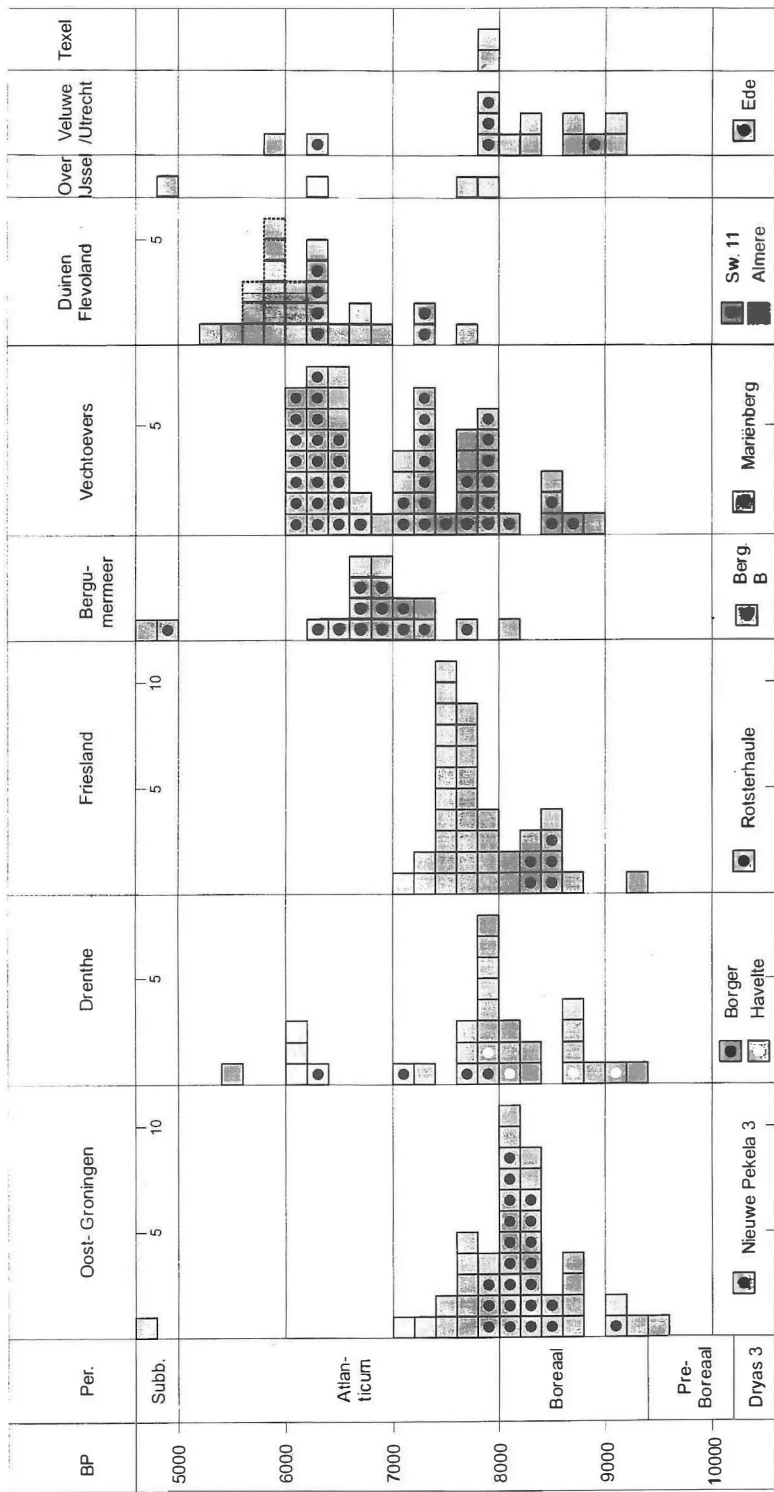

Fig. 2. De ¹⁴C-dateringen van grafiek 1 opgesplitst naar deelgebieden. Per deelgebied zijn met een aparte signatuur aangegeven de dateringen die afkomstig zijn van vindplaatsen die vier of meer dateringen hebben opgeleverd.

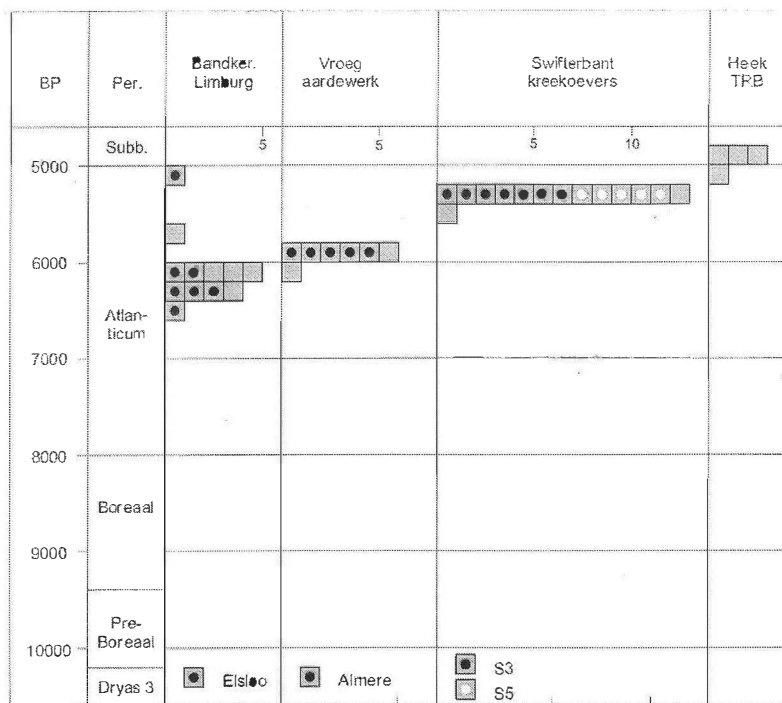

Fig. 3. ^{14}C -dateringen van de Bandkeramiek in Limburg; AMS-dateringen van vroeg aardewerk; ^{14}C -dateringen van kreekoevertzettingen in Swifterbant; ^{14}C -dateringen van de TRB-vindplaats Heek.

grafiek (fig. 3), met de dateringen van de oudste landbouw en veeteelt bedrijvende cultuur in Nederland, de Bandkeramiek in Zuid-Limburg – tussen 6400 en 6000 BP –, enkele directe AMS-dateringen van prehistorisch aardewerk binnen ons werkgebied (Almere, Ede en Bronneger) – rond 6000 BP –, de dateringen van de nederzettingen van de Swifterbantcultuur, zoals opgegraven in Swifterbant op de kreekoevers met akkerbouwproducten en huisdieren, maar tevens een zwaar accent op jacht en visvangst – rond 5300 BP –, en tenslotte enkele dateringen van een vroege, waarschijnlijk volledig agrarische nederzetting van de Trechterbekercultuur bij Heek, vlak over de grens bij Twente. De meerderheid van de dateringen van de neolithische culturen op de zandgronden van Midden- en Noord-Nederland valt na 4600 BP en kan hier buiten beschouwing blijven.

Op de laatste grafiek (fig. 4) heb ik aangegeven de datering van de boot van Pesse, en verder enkele dateringen van deels door de mens bewerkte of opzettelijk in het veen gedeponeerde

resten van zoogdierbeenderen, hertengeween en runderhoorns. Hoewel het aantal dateringen nog gering is, zien we concentraties in het late Boreaal en het midden van het Atlanticum, conform de maxima in onze overzichtsgrafiek.

Tijdens de bewoning van de bandkeramische boeren op de lössgronden tussen 6400 en 6000 BP zijn er kennelijk contacten met de jagers en vissers op de rivieroevers. Deze maken kennis met de fabricage van aardewerk en de technieken van veehouderij en akkerbouw. Dit is vooral duidelijk bij de Hoge Vaart bij Almere, waar aardewerk is aangetroffen en de eerste tekenen van veehouderij zijn gesignaleerd (Hogestijn & Peters, 1996). In dit stadium lijken er echter ook nieuwe activiteiten plaats te vinden in de gebieden die een millennium tevoren waren verlaten. Aanwijzingen daarvoor zijn de vroege aardewerkvondsten van Ede en Bronneger en haarden van Ede, Borger en Havelte. Zulke activiteiten lijken er ook te zijn ten tijde van de Swifterbantcultuur omstreeks 5300 BP. Aanwijzing daarvoor

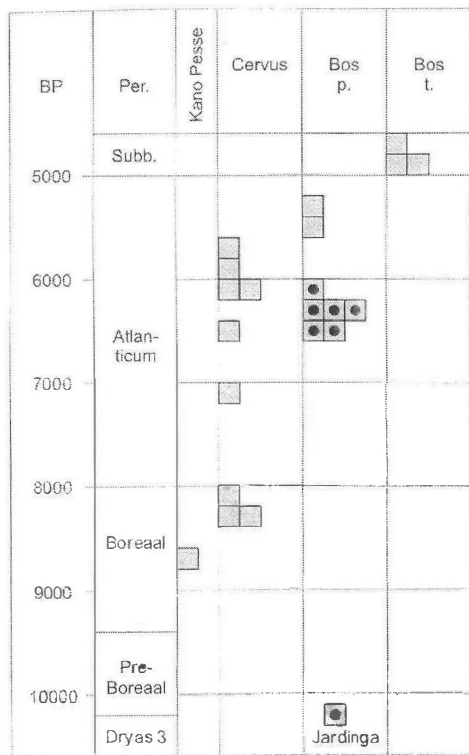

Fig. 4. ^{14}C -dateringen van de boot van Pesse, van hertengeweien en van runderhoorns.

zijn een enkele haarddatering, alsmede een reeks verspreide archeologische vondsten in Noord-oost-Nederland die met de Swifterbantcultuur in verband moeten worden gebracht, zoals zogenaamde Breitkeile en T-vormige bijlen van hertengewei. Opvallend is dat beide perioden van verkenning samengaan met veenvondsten van resten van grote wilde zoogdieren.

Ik kan het geschetste patroon alleen begrijpen door aan te nemen dat het natuurlijke milieu op de hoge gronden in het vroege Atlanticum door de vervanging van het open boreale dennenbos door het gesloten gemengde eikenbos zodanig was veranderd dat er voor het grote wild onvoldoende te grazen was. Door het ontbreken van open water – door het dichtgroeien van de pingo's en de uitbreiding van het hoogveen – was er voor de mens

geen compensatie te vinden door zich meer dan voorheen te richten op de visvangst en de jacht op waterwild. Hij werd gedwongen daarheen te trekken waar die compensatie wel te vinden was: naar de oevers van de meren en rivieren, de delta en de zee kust. Bij ons is de kust in het Atlanticum door de ligging onder de huidige Noordzee ontoegankelijk voor archeologische waarnemingen, maar elders in Europa zien we in de loop van het Postglaciaal, en met name in het Atlanticum, een toenemende exploitatie van het kustmilieu. De schelpenafvalhopen in Denemarken zijn het meest nabije voorbeeld.

Als alternatief voor dit verklaringsmodel zou men kunnen stellen dat het grote wild op de hoge gronden op een gegeven moment door overbejaging of ziekten zou zijn gedecimeerd. Ik acht dit niet waarschijnlijk omdat schattingen er op wijzen dat gedurende het gehele Mesolithicum de dichtheid van de bevolking zeer gering was. De mens zal dan ook slechts een bescheiden rol hebben kunnen spelen in het natuurlijke ecosysteem. Voorts leert de etnografie van primitieve jagersgroepen dat de bevolkingsdichtheid in het algemeen is aangepast aan de draagkracht van het milieu. Tenslotte vraag ik mij af waarom het dan ongeveer duizend jaar zou moeten duren voor we op de hoge gronden opnieuw sporen van menselijke activiteit vinden.

Men zou ook kunnen veronderstellen dat de aantrekkingskracht van het kustmilieu omstreeks 7600 BP zo groot was geworden dat men daarom de hoge gronden verliet. Ik zie daarvoor geen reden. Veel land ging daar verloren door de snelle stijging van het zeeniveau, en de strandwallen, die een zekere mate van stabiliteit in het deltamilieu brachten, waren toen nog niet gevormd. In Zuid-Europa had men de voordelen van het kustmilieu al veel eerder ontdekt.

Toen door de eerste verkennende agrarische activiteiten in het zesde millennium BP openingen waren ontstaan in het bos zal het wild weer toegenomen zijn. Het lijkt wel alsof de gemengde mesolithisch-neolithische economie, zoals we die op de kreekoevers van Swifterbant hebben leren kennen, een uitbreiding van de bevolking mogelijk maakte. Het is echter pas na de ontwikkeling van een volledig op akkerbouw en veeteelt geba-

seerde economie na 5000 BP, dat de hoge gronden volledig en definitief door boeren worden bezet. Ik neem aan dat ze voor een belangrijk deel uit het kustgebied afkomstig waren. Het deltamilieu leidt door de veelzijdige exploitatiemogelijkheden vanzelf tot een grotere mate van sessiliteit, die weer een voorwaarde is voor een succesvolle incorporatie van akkerbouw en veeteelt in de voedsel-economie.

Voortgezet onderzoek van nederzettingen en losse vondsten, met name uit het zesde millennium BP, is uiteraard nodig om het beeld van de bewoningsgeschiedenis van ons land verder te detailleren. Maar de gegevens waarover we nu beschikken laten zich toch moeilijk verenigen met de opvatting dat de vegetatie in het vroege Atlanticum op de hoge gronden van Noord- en Midden-Nederland zou hebben bestaan uit een door grote grazers in stand gehouden mozaïek van bos en open plekken. Die grote grazers waren vertrokken en konden pas terugkeren toen de mens openingen maakte in het bos! Mijn analyse bevestigt de mening van archeozoölogen en palynologen dat de natuurlijke vegetatie in het Holoceen bestond uit een gesloten bos (Zeiler & Kooistra, 1998).

Summary

A study was made of the chronological and geographical distribution of radiocarbon dates of 230 charcoal samples from fireplaces on cover-sand soils between the rivers Rhine and Ems. At the beginning of the Atlantic period, man appears to have left the higher uplands and to have moved to the lower courses of the rivers and their estuaries. By fishing and fowling, people compensated for the reduction in mammal food sources at the Boreal-Atlantic transition. The changing of open pine forests into closed mixed oak forests must have led to a serious decrease in grazing opportunities for the large herbivores which had formed man's major food source. Vera's thesis that the natural vegetation of the uplands in the Atlantic period formed an open park landscape with many herbivores cannot explain the observed occupation pattern and has to be rejected.

Literatuur

- Crombé, P., H. Groenendijk & M. van Strydonck, in druk. Dating the Mesolithic of the Low Countries: some practical considerations. Acta Third International Symposium on Archaeology and Radiocarbon Lyon 1998.
- Groenendijk, H., 1997. *Op zoek naar de horizon: het landschap van Oost-Groningen en zijn bewoners tussen 8000 voor Chr. en 1000 na Chr.* Groningen.
- Hogestijn, W.J. & H. Peters, 1996. De opgraving van de mesolithische en vroegneolithische bewoningsresten van de vindplaats "Hoge Vaart" bij Almere (Prov. FL.): een blik op een duistere periode van de Nederlandse prehistorie. *Archeologie* 7, pp. 80-113.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1993. Wetland exploitation and upland relations of prehistoric communities in the Netherlands. *East Anglian Archaeology* 50, pp. 71-116.
- Vera, F.W.M., 1997. *Metaforen van de wildernis; eik, hazelaar, rund en paard.* Den Haag.
- Waterbolk, H.T., 1985. The Mesolithic and early Neolithic settlement of the northern Netherlands in the light of radiocarbon evidence. In: R. Fellmann et al. (red.), *Jagen und Sammeln. Festschrift für Hans-Georg Bandi zum 65. Geburtstag (= Jahrbuch des Bern. Hist. Museums* 63-64, 1983-1984). Bern, pp. 273-281.
- Zeiler, J.T. & L. Kooistra, 1998. Parklandschap of oerbos? Interpretatie van het prehistorische landschap op basis van dieren- en plantenresten. *Lutra* 40, pp. 65-76.